

УДК 378.147 : 614.84

Неля Павлівна ВОВК,

доцент кафедри економіки та управління Черкаського інституту пожежної безпеки імені Героїв Чорнобиля Національного університету цивільного захисту України, м. Черкаси

Тетяна Миколаївна КРИШТАЛЬ,

завідувач кафедри економіки та управління Черкаського інституту пожежної безпеки імені Героїв Чорнобиля Національного університету цивільного захисту України, м. Черкаси

МОРАЛЬНЕ САМОВДОСКОНАЛЕННЯ ОСОБИСТОСТІ ФАХІВЦЯ СЛУЖБИ ЦИВІЛЬНОГО ЗАХИСТУ ШЛЯХОМ РОЗВИТКУ РЕФЛЕКСИВНИХ УМІНЬ ПІД ЧАС НАВЧАННЯ У ВИЩИХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДАХ ДЕРЖАВНОЇ СЛУЖБИ З НАДЗВИЧАЙНИХ СИТУАЦІЙ УКРАЇНИ

У статті визначено роль рефлексії у процесі морального самовдосконалення особистості фахівця цивільного захисту під час професійної підготовки у ВНЗ ДСНС України; виокремлено особливості професійної рефлексії фахівця цивільного захисту; визначено та аргументовано організаційно-педагогічні умови розвитку рефлексивних умінь як чинника морального самовдосконалення майбутніх фахівців цивільного захисту в навчально-виховному процесі у вищому навчальному закладі Державної служби України з надзвичайних ситуацій.

Ключові слова: моральне самовдосконалення, професійна культура, рефлексія, професійна рефлексія, рефлексивні уміння, рефлексивне середовище, саморозвиток.

© Вовк Н. П., Кришталь Т. М.

Постановка проблеми у загальному вигляді. Кожна трудова діяльність незалежно від професії базується на моральній системі суспільства. У професіях, де моральний аспект відіграє основоположну роль, спостерігається велика залежність однієї людини від іншої, і результати професійної діяльності можуть мати доленосне значення для інших людей. До працівників даних сфер суспільство ставить вимоги не лише загальної моралі, але і специфічні вимоги.

Специфіка професійної діяльності фахівців служби цивільного захисту ставить підвищені вимоги до його особистості, які виступають як ідеал. Реалії ХХІ століття вимагають змінити образ фахівця служби цивільного захисту в очах громадськості, відкинути стереотип у сприйнятті, унаслідок якого сформовано образ працівника, для якого притаманні низький рівень загальної культури та низка негативних звичок і професійних етичних вад. Повага до фахівців служби цивільного захисту формується завдяки найдорожчому (та найскладнішому щодо процесу формування) моральному й професійному капіталу – його авторитету.

Процес формування висококультурної та високодуховної особистості фахівця є складним і тривалим. На сьогодні важливі питання формування моральної досконалості фахівця служби цивільного захисту знайшли висвітлення у працях О. Бандурки, Т. Василевської, Р. Лаврецького [1; 10]. Проблематика досліджень морального удосконалення фахівця має стати невід'ємною складовою у підготовці висококультурних, гуманних та духовно багатих особистостей, які складатимуть ядро цивільного захисту держави. Найважливіша місія у цьому процесі належить науково-педагогічним працівникам ВНЗ Державної служби України з надзвичайних ситуацій.

На основі аналізу психолого-педагогічних праць, присвячених вивченню змістової сутності морального самовдосконалення особистості, нами визначено, що до нього входять моральні переконання (І. Бекешіна, Г. Залесський, І. Краснобаєв, Є. Легков, Г. Липкіна, О. Раєв, О. Толстих, Л. Сапожнікова, Г. Шакірова), моральна рефлексія (В. Ганджин, П. Якобсон), моральні почуття (Г. Бреслав, Ф. Кадол, Г. Оніщенко, В. Татенко, М. Савчин), цінності (С. Бубнова, Н. Гуслякова,

Н. Кузнецова, А. Ліхтарников, Ф. Райс, В. Собкіна, Н. Фельдман), самоконтроль (Л. Долинська, Т. Кириченко), моральний вибір (Ю. Бадалов, О. Власкін, Р. Курбанов, С. Якобсон) та моральний вчинок (Г. Гумницький).

Вітчизняна дослідниця І. Булах у своїх працях [1] розкриває поняття моральних рефлексивних умінь, та пояснює механізм їхніх дій таким чином: осягнення соціального простору одночасно визначає утворення відповідних характеристик особистісного простору (“я” і навколишні та “я” з навколишніми) підлітка: моральних ставлень і моральної поведінки, які структурують його індивідуальну моральну свідомість, що дає можливість пізнавати інших і себе серед них. Зауважимо, що виховні аспекти рефлексивних умінь значною мірою зумовлені їхньою моральною сутністю. Аналізуючи праці І. Булах, передбачаємо, що важливим підґрунтям у процесі морального самовдосконалення фахівця є його рефлексивні уміння. Тож у своєму дослідженні ми виходимо із того, що процес розвитку рефлексивних умінь майбутнього фахівця служби цивільного захисту може бути важливим чинником морального самовдосконалення його особистості. Питання розвитку рефлексивних умінь як підґрунтя морального самовдосконалення майбутніх фахівців служби цивільного захисту під час фахової підготовки у ВНЗ ДСНС України, а також умови їх розвитку на сьогодні не розкриті, що підтверджує як наукову, так і практичну значущість піднятої проблеми.

Мета даної статті полягає у дослідженні ролі рефлексії у вирішенні проблеми морального самовдосконалення особистості курсанта ВНЗ ДСНС України, а також визначенні й обґрунтуванні ефективних умов розвитку в нього рефлексивних умінь.

Завдання статті – дослідити роль рефлексії у процесі морального самовдосконалення особистості фахівця служби цивільного захисту; визначити й обґрунтувати організаційно-педагогічні умови розвитку рефлексивних умінь у майбутніх фахівців під час підготовки у ВНЗ ДСНС України.

Аналіз останніх досліджень та публікацій, в яких започатковано вирішення даної проблеми та на які опираються автори. У педа-

гогії ми звертались до вивчення поняття рефлексії у контексті дослідження особливостей становлення особистості, її виховання і самовиховання (І. Бех, В. Зарецький, А. Захарова, Л. Карамушка, В. Моляко, О. Новікова, Н. Пов'якель, Р. Павелків, В. Семиченко, С. Тищенко, А. Холмогорова, Г. Цукерман, Н. Чепелева). Проблема професійної рефлексії була предметом дослідження таких психологів, як: Е. Берн, А. Деркач, В. Демський, А. Зак, А. Карпов, Н. Кузьміна, С. Максименко, Ю. Овчаренко, Є. Потапчук, О. Сафін, В. Ягупова та ін.

На основі аналізу наукових праць Я. Українського, Н. Штопала, визначаємо рефлексію як важливий засіб саморозвитку особистості майбутнього фахівця служби цивільного захисту. Професійна рефлексія являє собою комплекс уявлень працівника про себе як професіонала, його самооцінка та самоаналіз продуктів його власної професійної діяльності, усвідомлення працівником того, яким чином оточуючі сприймають його як професіонала [17, с. 25]. Науковець Г. Коджаспірова, досліджуючи проблеми самоосвіти, зосереджує увагу на особистісному аспекті рефлексії і визначає її як усвідомлення, критичний аналіз та визначення шляхів продуктивного самовдосконалення своєї діяльності [6].

Щодо поняття рефлексивних умінь науковці займають різні позиції. Науковець Ю. Кулюткін вважає рефлексивне управління головним, центральним процесом формування професійної рефлексії. А. Бізяєв розглядає професійну рефлексію як професійно важливу якість особистості, що становить основу для формування соціально-перцептивних і комунікативних здібностей фахівця і обумовлює розвиток його професійної самосвідомості. Є. Боброва аналізує рефлексію як психологічний механізм професійного самопізнання майбутніх фахівців. Т. Щербакова характеризує професійну рефлексію як один з психологічних механізмів самоконтролю, який забезпечує особистісне зростання майбутнього фахівця. В. Кривошеевим визначено співвідношення логічного та емоційного рівнів професійної рефлексії, виявлено способи і прийоми рефлексії. Є. Лушпаєвою розроблено й апробовано програму формування рефлексії засобами соціально-психологічного тренінгу, який розглядається вченою як

метод організованого розвитку професійної рефлексії в спілкуванні. В. Демським виділено психологічні особливості розвитку професійної рефлексії офіцерів-прикордонників.

Виклад основного матеріалу дослідження. Уперше поняття рефлексії було введене Р. Декартом, який ототожнював рефлексію зі здатністю індивіда концентруватися на змісті власних думок, абстрагувавшись від усього зовнішнього. Він описував даний процес таким чином: “Під час цього людина відчуває щось і одночасно із цим сприймає – це те, що вона не відчувала раніше, це друге сприйняття називаю рефлексією та відношу його лише до розуму, хоча воно настільки пов’язане із відчуттям, що ці процеси відбуваються одночасно і видаються такими, що один від одного не відрізнити” [5, с. 565].

Дж. Локк, на відміну від Р. Декарта, визначав рефлексію як пізнання душі про свою власну діяльність через процеси самоспостереження: “це те спостереження, якому розум піддає свою діяльність та способи її вияву, унаслідок чого у розумі виникають ідеї цієї діяльності” [14, с. 155].

Російським дослідником Л. Виготським відзначалась роль рефлексії у психічному розвитку особистості, він вважав: “нові типи зв’язків та відношень функцій передбачають в своїй основі рефлексію як відображення власних процесів у свідомості” [3].

У філософії взаємозв’язок рефлексивної діяльності свідомості та творчості розглядається через поняття моральної творчості. На думку П. Лаврова [12], моральне життя людини починається з усвідомлення її власної гідності, створення морального ідеалу та передбачає постійний розвиток, який реалізується по-справжньому за умови внутрішнього розуміння його необхідності, що виступає як найважливіша потреба.

Як відмічає Д. Жуковський у роботі “До питання про моральну творчість”, “будь-яка діяльність має дві сторони або дві стадії” [7, с. 508]. Мова йде, по-перше, про рефлексивну діяльність, результатом якої є усвідомлення того, що відповідає совісті, обов’язку, відповідальності, по-друге, про діяльність, яка пов’язана із волею, ба-

жанням, прагненням, результатом якої є поведінка, похідна із зазначених моральних цінностей. На думку Д. Жуковського, кожна людина своїм психологічним настроєм повинна сама вирішити проблему вибору, вирішити, що власне є добре, а що – ні. Аналізуючи особливості рефлексії, Д. Жуковський пов'язував їх із виникненням почуття сорому в людини та вказував, що це почуття лежить в основі моральної діяльності. Учений, спираючись на приклади з історії, розділяє всіх людей на дві категорії: тих, хто має потребу у моральній творчості, має прагнення вирішити моральну проблему, та тих, у яких моральна проблема у свідомості не виникла [7]. На основі праць Арістотеля, який розділяв людей на рабів та вільних, Д. Жуковський проводить аналіз рабської психології та виділяє її сутнісні характеристики: замикання особистості у собі, самообмеження, реалізація потреб, обмежених дійсністю. Уважаємо, що на сьогодні таке розуміння моральності є особливо актуальним. П. Лавров вважав, що в реальності більшість людей залишаються осторонь до процесу морального удосконалення або ж приходять до нього штучним шляхом: “Суспільство робить для особистості деякі дії примусовими; а звичка до їх виконання перетворює їх на обов'язкові та ті, що виконуються за внутрішнім примусом” [12, с. 393]. У зв'язку з цим американським психологом Л. Кольбергом зроблено висновок про існування шести стадій морального розвитку особистості, які характеризуються мірою вияву вищих моральних цінностей в індивідуальній моральній свідомості, які певним чином спрямовують її поведінку. На думку психолога, моральна зрілість відрізняється творчим ставленням особистості до моральних принципів, дана особистість позбавлена егоцентризму й орієнтована на суспільне благо й універсальний етичний принцип. Сам дослідник відмічав, що згідно з його власними спостереженнями серед дорослих людей лише 5 % відповідають поставленим вимогам та постійно їх дотримуються.

Категорія рефлексії у сучасних психологічних, педагогічних та філософських працях розглядається під час вивчення мислення, само-свідомості особистості, процесів комунікації (за допомогою поняття соціальна рефлексія).

Звертаючись до праць Є. Ковшова, визначаємо, що “соціальна рефлексія” є механізмом розкриття морального потенціалу фахівця, який полягає у його духовному самоаналізі як способі ставлення до професійної діяльності працівника і до життя загалом [9, с. 11]. Рефлексія є джерелом моральної творчості, вона ґрунтується на взаємозв'язку соціальної та індивідуально-особистісної складової.

У дослідженнях вчених [6; 8; 10; 16; 17], які були спрямовані на визначення особистісного аспекту рефлексії, поставлено наголос на активізацію принципу саморозвитку особистості. Згідно з ним рефлексія є особистісною якістю, що забезпечує самоорганізацію і самообілізацію особистості в різних умовах її існування, у тому числі в особливих та екстремальних.

У працях дослідниці Т. Комар особистісна рефлексія ототожнюється із рефлексивними вміннями та визначаються компоненти рефлексивного процесу, які постають як: а) ідеальна модель кінцевої мети діяльності (наприклад, ідеальний образ власного “Я”); б) усвідомлення власного досвіду (особистісних рис, умінь, навичок, умов діяльності, особистого статусу в певній ситуації); в) з'ясування необхідних перетворень для наближення його усвідомлених характеристик (насамперед, особистісних рис) до ідеальної моделі (перебіг розгортається як планування діяльності, у якому останній момент рефлексивної структури буде наслідком зіставлення бажаної ідеальної моделі та усвідомленого досвіду) [10, с. 131].

Рефлексивні вміння виступають як процес осмислення особистісних змістів (образів особистості, з якими ототожнює себе “Я”), який приводить до їх поступальних змін та породжує новоутворення особистості. У дослідженнях І. Бега, Н. Гуткіної, І. Семенова, І. Степанова поняття “особистісна рефлексія” розглядається в одному синонімічному ряду з поняттям “рефлексивних умінь”, яке досліджується не тільки на теоретичному рівні, а доводиться експериментально [4; 16]. Характерним для більшості цих робіт є розуміння рефлексивних умінь як дослідницького акту, спрямованого людиною на саму себе як суб'єкта життєдіяльності. Перше ґрунтовне дослідження щодо сутності особистісної рефлексії проведене Н. Гуткіною, яка розглядала зазначений

феномен як механізм самосвідомості, особливий акт самодослідження, за якого індивід вивчає власний внутрішній світ і самого себе як дослідника. Виявом особистісної рефлексії в її дослідженні виступили рефлексивні очікування, а критерієм наявності – самопізнання та самоаналіз [4].

У процесі визначення терміна “професійна рефлексія” зауважимо, що вихідними його характеристиками є самопізнання, оцінка й аналіз особистісного і професійного “Я”, пошуки особистісного смислу й методологічних сутностей професійної діяльності – від смислу окремих дій і вчинків до її суті і смислу, які забезпечують мотивацію професійного самовдосконалення і, відповідно, високий рівень професіоналізму [6, с. 18]. Таким чином, можемо стверджувати, що як рефлексія, так і професійна рефлексія спрямовані на самопізнання, самодослідження, самовдосконалення особистості фахівця.

Самопізнання визначається нами як вивчення особистістю власних психологічних та фізичних особливостей, осмислення самого себе. У процесі опитування курсантів 4-го та 5-го курсу факультету цивільного захисту та управління і факультету пожежної безпеки Черкаського інституту пожежної безпеки НУЦЗ України (69 осіб) нами проведено дослідження діяльності майбутніх фахівців щодо здійснення ними самопізнання та їхньої рефлексивної діяльності. Результати дослідження показали, що: прагнуть пізнати себе 73 % курсантів 5-го курсу та 94 % курсантів 4-го курсу; регулярно виділяють час для розвитку 70 % курсантів 5-го курсу та 65 % 4-го курсу; аналізують свої дії та оцінюють себе 91,6 % курсантів 5-го курсу та 53 % 4-го курсу; рефлексують свою діяльність, виділяючи для цього окремий час, 53 % курсантів 5-го курсу та 64,7 % курсантів 4-го курсу; регулярно оцінюють свій досвід 83 % опитаних із 5-го курсу та 76 % 4-го курсу; розуміють вплив на себе оточення та можуть оцінити його наслідки 58 % із 5-го курсу та 76 % із 4-го курсу; керують професійним саморозвитком і мають результати 75 % курсантів 5-го курсу та 93 % 4-го курсу.

Проведення опитування курсантів щодо їхньої рефлексивної діяльності дало можливість за аналізом результатів стверджувати, що серед курсантів 4-го та 5-го курсу: 56 % курсантів 4-го курсу та 38 %

5-го курсу не розуміють, яке значення має рефлексія у їхньому самовдосконаленні та саморозвитку; 24 % курсантів 4-го курсу та 37 % 5-го курсу не мають часу на рефлексивну діяльність; 20 % курсантів 4-го курсу та 23 % 5-го курсу регулярно рефлексують власний досвід та оцінюють його; об'єктивно оцінюють свої здібності 73 % курсантів 4-го курсу та 85 % курсантів 5-го курсу; проводять самоспостереження, самоаналіз та моделювання власної особистості 43 % курсантів 4-го курсу та 46 % 5-го курсу.

На основі аналізу результатів дослідження можна зробити висновок про необхідність вивчення та обґрунтування ефективних умов розвитку рефлексивних умінь під час професійної підготовки майбутніх фахівців служби цивільного захисту у ВНЗ ДСНС України. У вивченні даного питання звертаємось до думки О. Герасимової, яка вважає, що на сьогодні завданням вищих навчальних закладів є таке навчання і виховання майбутніх фахівців, яке дає змогу перевести особистісну позицію майбутніх фахівців із пасивного сприймання змісту професійної підготовки в позицію активного суб'єкта професійної діяльності [18].

Отже наступним етапом нашого дослідження буде визначення ефективних умов розвитку рефлексивних умінь у майбутніх фахівців служби цивільного захисту під час підготовки у ВНЗ ДСНС України, де ми виходили з того, що рефлексивна діяльність під час навчання має стати систематичною, контрольованою, керованою. Цілеспрямоване оволодіння у цьому віці рефлексивними уміннями, навичками саморефлексії, уміннями аналізувати наявну інформацію про себе та оточуючий світ, надбання та практичне застосування навичок стратегічного планування на основі власних життєвих цінностей складає підґрунтя подальшого особистісного морального самовдосконалення, самовиховання цілісної, психологічно незалежної, автентичної особистості, конкурентоспроможного та морально досконалого працівника. Одна з таких умов визначена О. Леонтьєвим у роботі “Психологические вопросы сознательности учения” [13, с. 19–28]. Мова йде про створення мотиваційної основи рефлексивної діяльності, спонукання особистості до “дослідження” свого “Я” (на основі самоприйняття та

самоствердження) як суб'єкта діяльності різними методами і в різних видах діяльності (спілкування, навчання, у професійній діяльності, побуті). Реалізація цієї умови забезпечуватиме активність особистості в процесі розвитку.

Під другою умовою розвитку професійної рефлексії нами виокремлено створення відповідного рефлексивного середовища. Спираючись на дослідження О. Сафіна [15], І. Семенова, С. Степанова [16], ми під цим розуміємо комплекс умов для тривалої взаємодії суб'єктів та набору специфічних форм взаємодії, де можливі самореалізація суб'єктів, рефлексія себе та інших. Задане в умовах ВНЗ рефлексивне середовище у вигляді включених до нього носіїв стихійної та організованої рефлексії, застосування активних форм і методів навчання під час проведення занять, зокрема обговорення проблемних питань щодо виконання завдань навчальної та службової діяльності, створення проблемних ситуацій майбутньої професійної діяльності та їх вирішення, проведення цільових тренінгових занять з розвитку професійної рефлексії, містять можливість оволодіння внутрішнім рефлексивним механізмом у кожного учасника навчального процесу.

У контексті нашого дослідження важливим є створення у ВНЗ ДСНС України такого рефлексивного середовища під час організації навчальної, науково-пошукової, практичної та самостійної діяльності курсантів, де поєднується професійна самоідентичність з “Я-концепцією професіонала”. Звертаючись до праць В. Демського та М. Келесі, вважаємо, що такий підхід дає можливість майбутньому фахівцю з перших днів працювати над собою, своїм самовдосконаленням, формувати професійні інтереси, цілі, очікування, розмірковувати над життєво значимими та професійними задачами з точки зору своєї професії: (“Значення професійного шляху для самого себе”); навчально-професійні дії особистості (“Мої зусилля для досягнення професійного розвитку”); навчально-професійні досягнення і результати (“Мої реальні кроки самовдосконалення”); якості, що складають потенціал професіонала (“Мої здібності та можливості їх реалізації для досягнення поставленої мети”); етапи професійної кар'єри (“Я – у майбутній професії”); цінності майбутньої професійної діяльності

(“Мої очікування від професії”, “Мій ідеал особистісного і професійного життя”); побудова прогностичної моделі “Я-професіонал” (“Моя кар’єра”, “Мої успіхи та розчарування”) [2].

Створення рефлексивного середовища як умови до певної міри містить третю умову – свідоме, активне оволодіння, внутрішнє прийняття прийомів рефлексивної діяльності, яке передбачає не тільки демонстрацію еталонів рефлексивної поведінки, а й взаємообмін рефлексивним досвідом учасників і тренера, спільний пошук ефективних способів взаємодії. Крім того, для реалізації цієї умови повинні бути використані методи рефлексивного аналізу в навчальній діяльності (стажування курсантів): аналіз діяльності навчання і учіння (тобто з позицій викладача та курсанта), спілкування (мотиви, мета, засоби), аналіз змістів власної свідомості, аналіз міжособистісних стосунків, аналіз ставлення до курсантів та ставлення курсантів до себе.

Із метою розвитку рефлексивних умінь у майбутніх фахівців служби цивільного захисту пропонується виконувати такі рекомендації:

повертатися до аналізу своїх дій (наприкінці навчального дня, після важливих подій службової діяльності, складних ситуацій, прийняття важливих, принципових рішень) та спробувати оцінити їх із точки зору професійної етики;

вчитися дивитися на себе з боку (як я діяв у цих ситуаціях, як я виглядав в очах інших, чи була можливість діяти правильніше, ефективніше; чим є корисним досвід цієї події (ситуації), що необхідно врахувати у подальшій роботі) та оцінювати моральність своїх вчинків;

проводити ретроспективний аналіз кожного дня, де особливу увагу зосереджувати на епізодах, що викликали невдоволення, ситуаціях, що вимагали подальшого аналізу, та оцінювати їх як неупереджений зовнішній спостерігач, а також проводити їх оцінку з моральної точки зору,

перевіряти, уточнювати та коригувати свої уявлення про інших людей, проводити оцінку їхніх дій із етичних та моральних норм поведінки фахівця служби цивільного захисту;

аналізувати самому та давати іншим працівникам можливість оцінити моральність дій людей, а також різні етапи й епізоди службової діяльності з позиції професійної етики, ситуації невдачі, неспіху під час виконання роботи з метою зрозуміти сумісними зусиллями, чому отримано саме такий результат (незалежно від того, чи є він позитивним чи негативним);

частіше спілкуватися із людьми, що є взірцем, ідеалом, ураховуючи відповідність нормам професійної етики та моральності їхньої поведінки, вчинків, особливостей спілкування, та намагатися зрозуміти їх, усвідомити можливість існування багатьох, інших рефлексивних позицій і навчитися знаходити та приймати ефективні рішення.

Варто зазначити, що важливою особливістю процесу розвитку вмінь професійної рефлексії є те, що протягом усієї професійної діяльності можливе управління цим процесом, тобто усвідомлений вплив на їх розвиток. Як стверджує у своїй роботі О. Сафін, для ефективності професійної діяльності необхідно дотримуватись стійкої концепції, яку можливо сформулювати лише на усвідомленні досягнень і помилок власного досвіду та почати відповідно до неї діяти [15].

Процес розвитку вмінь професійної рефлексії має низку ускладнень і перешкод, серед яких на основі аналізу умов професійної діяльності фахівця служби цивільного захисту нами виокремлено: наявність стереотипів і шаблонів у поведінці працівників; законодавчо нормований авторитарний стиль управління; жорсткі організаційні системи та технології; страх неспіху, покарання, невідповідності вимогам, недостатньо сприятливі умови для розвитку самосвідомості (авторитарний стиль управління та жорстке нормування поведінки, що часто призводять до неадекватної, недиференційованої, негнучкої самооцінки).

Висновки. Отже, рефлексивність є показником переходу професійної діяльності на особистісно смисловий рівень, що є передумовою розвитку моральної культури, яка є важливим показником морального самовдосконалення та професійного саморозвитку, а отже й професійного зростання фахівця служби цивільного захисту.

Теоретичний аналіз різних підходів до розуміння сутності професійної рефлексії дозволяє зробити висновок про те, що професійна рефлексія як один з основних механізмів суб'єктивного розвитку та професійного саморозвитку працівника забезпечує: здатність працівника реконструювати й аналізувати формування своєї думки, визначати її склад і структуру та шляхом об'єктивації втілювати в життя; пошук нового знання всередині себе, завдяки чому забезпечується самопізнання; аналіз мислення та самоконтроль за розумовими стратегіями; розмежування та диференціація явищ, причини яких лежать всередині і поза суб'єктом.

На основі проведеного нами дослідження ролі рефлексії у процесі морального самовдосконалення особистості фахівця служби цивільного захисту з'ясовано, що: рефлексія лежить в основі моральної діяльності людини та вона є джерелом моральної творчості особистості; механізмом морального потенціалу фахівця є соціальна рефлексія; із рефлексивною діяльністю пов'язане моральне життя людини та створення нею морального ідеалу; із рефлексивними процесами пов'язане з'ясування особистістю необхідних перетворень для наближення характеристик особистості до ідеальної моделі.

Проведений дефінітивний аналіз поняття професійна рефлексія та визначення її ролі у діяльності фахівців служби цивільного захисту, урахувавши досвід науковців [6; 15; 17], дозволяє стверджувати, що професійна рефлексія являє собою комплекс уявлень працівника про себе як професіонала, його самооцінку та самоаналіз продуктів його власної професійної діяльності, усвідомлення працівником того, яким чином оточуючі сприймають його як професіонала; вона є однією з найважливіших психологічних умов усвідомлення, критичного аналізу та конструктивного вдосконалення власної професійної діяльності; відіграє провідну роль у ефективності й успішності професійної діяльності фахівців цивільного захисту, у розвитку їх професійної самосвідомості та професійної культури, що є важливими показниками професійного зростання, самовдосконалення та саморозвитку. Проведений ґрунтовний аналіз робіт [1; 2; 6; 8; 16; 18] дозволяє підтверди-

ти важливу роль умінь професійної рефлексії у моральному самовдосконаленні фахівця служби цивільного захисту.

На основі проведеного дослідження рефлексивної діяльності майбутніх фахівців служби цивільного захисту під час навчання у ВНЗ з'ясовано, що вона здійснюється ними не повною мірою, близько половини з опитаних курсантів не розуміють значення рефлексивних умінь у їхньому самовдосконаленні та саморозвитку, а також у професійному становленні. Саме тому було виділено особливості та визначено організаційно-педагогічні умови розвитку рефлексивних умінь майбутніх фахівців служби цивільного захисту під час фахової підготовки у ВНЗ ДСНС України. Зокрема, найбільш цілеспрямовану та активну роботу з розвитку умінь професійної рефлексії у курсанта варто здійснювати у період навчання у ВНЗ ДСНС України за таких організаційно-педагогічних умов: створення мотиваційної основи рефлексивної діяльності; створення відповідного рефлексивного середовища та за допомогою свідомого, активного оволодіння внутрішнього прийняття майбутнім фахівцем прийомів рефлексивної діяльності.

Розвиток професійної рефлексії за допомогою цілеспрямованої і систематичної роботи на всіх рівнях системи безперервної освіти сприяє поліпшенню якості знань, умінь і навичок майбутніх фахівців служби цивільного захисту, підвищенню їхньої потреби в самоосвіті, сприяє їхньому моральному самовдосконаленню і розвиває творчу активність. Цю роботу необхідно проводити цілісно і системно, у всіх її аспектах і виявах, із урахуванням індивідуальних особливостей майбутнього фахівця і специфіки його професійної діяльності. При цьому курсанти повинні не тільки опановувати теоретичні знання і формувати практичні навички з обраної спеціальності, але й ознайомлюватись з "азами" наукової творчості, брати участь у роботі наукового товариства курсантів, відвідувати психологічні гуртки, де є можливість освоювати механізми і прийоми самоосвіти і самовдосконалення.

Перспективи подальших розвідок у даному напрямку. Перспективи подальших досліджень пов'язані з виявленням значення морального самовдосконалення у формуванні моральної культури фахівців

служби цивільного захисту та визначенням ролі рефлексивних умінь у даному процесі; вивченням значення моральної культури у професійному становленні майбутніх фахівців під час навчання у ВНЗ ДСНС України, а також із вивченням та обґрунтуванням можливостей реалізації запропонованих організаційно-педагогічних умов розвитку рефлексивних умінь майбутніх фахівців цивільного захисту.

Список використаної літератури

1. Булах І. С. Психологічні основи особистісного зростання підлітків: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня доктора психол. наук : спец. 19.00.07 "Педагогічна і вікова психологія" / І. С. Булах. – К., 2004. – 42 с.
2. Василевська Т. Е. Особистісні виміри професійної етики державного службовця : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра наук з держ. упр. : спец. 25.00.03 / Т. Е. Василевська ; Нац. акад. держ. упр. при Президентові України. – К., 2010. – 36 с.
3. Выготский Л. С. Собрание сочинений : в 6 т. / Л. С. Выготский. – М., 1982. – Т. 1. – 487 с.
4. Гуткина Н. И. О психологической сущности рефлексивных ожиданий / Н. И. Гуткина // Психология личности: Теория и эксперимент. – М., 1982. – (Научная библиотека диссертаций и авторефератов) : disserCat <http://www.dissercat.com/content/razvitie-lichnostnoi-refleksii-kak-faktor-formirovaniya-smyslozhiznennykh-orientatsii-v-star#ixzz3PXXYyzkD>
5. Декарт Р. Беседа с Бурманом / Р. Декарт // Сочинения : в 2 т. – М., 1994. – Т. 2. – (Научная библиотека КиберЛенинка) : <http://cyberleninka.ru/article/n/sotsialnaya-refleksiya-i-tvorchestvo-mehanizmu-samosovershenstvovaniya#ixzz3PXTxTUo8>
6. Демський В. В. Психологічні особливості розвитку професійної рефлексії офіцерів-прикордонників : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук : спец. 19.00.09 / В. В. Демський ; Національна академія Державної прикордонної служби України імені Б. Хмельницького. – Хмельницький, 2009. – 22 с.
7. Жуковский Д. Е. К вопросу о моральном творчестве / Д. Е. Жуковский // Проблемы идеализма. – М., 1902. – С. 504–521.
8. Зак А. З. Проблемы психологического изучения рефлексии / А. З. Зак // Исследование речи, мысли и рефлексии. Серия: Психология. – Алма-Ата, 1979. – Вып. X. – С. 6–13.

9. Ковшов Е. М. Социальная рефлексия: структура, формы и функции : автореф. дисс. на соискание ученой степени д-ра филос. наук : спец. 09.00.01 / Е. М. Ковшов ; Самар. гос. мед. ун-т. – Саратов, 1999. – 31 с. – Библиогр.: 30–31 с.
10. Комар Т. В. Дискурс саморефлексії у психології / Т. В. Комар // Збірник наукових праць Ін-ту психології імені Г. С. Костюка АПН України. – К., 2003. – Т. V. – Ч. 1. – С. 128–133.
11. Лаврецький Р. В. Професійна етика та етикет працівника ДСНС України : навчальний посібник / Р. В. Лаврецький, І. О. Мовчан, І. І. М'якуш. – Львів : Видавництво “СПОЛОМ”, 2013. – 240 с.
12. Лавров П. Л. Социальная революция и задачи нравственности // Философия и социология : в 2 т. / П. Л. Лавров. – М., 1965. – Т. 2. – 504 с. – Научная библиотека КиберЛенинка.
13. Леонтьев А. Н. Психологические вопросы сознательности учения / А. Н. Леонтьев // Проблемы психологии понимания. – М. ; Л., 1947. – С. 3–40. Портал психологических изданий PsyJournals.ru : <http://psyjournals.ru/authors/a1810.shtml>
14. Локк Дж. Избранные философские произведения / Дж. Локк. – М., 1960. – Т. 1.
15. Сафин А. Д. Мотивация профессионального самосовершенствования офицера и психолого-педагогические условия ее развития : учебное пособие / А. Д. Сафин. – Хмельницкий : Изд-во Академии ПВУ, 1995. – 112 с.
16. Семенов И. Н. Рефлексия в организации теоретического мышления и саморазвитии личности / И. Н. Семенов, С. Ю. Степанов // Вопросы психологии. – 1984. – № 5. – С. 169–171.
17. Український Я. І. Рефлексія як засіб саморозвитку особистості / Український Я. І., Штопало Н. Я. // Вісник Київського університету імені Тараса Шевченка: Соціологія. Психологія. Педагогіка. – 1999. – Випуск 7. – С. 24–27.
18. Електронний ресурс. – Режим доступу : http://elibrary.kubg.edu.ua/4162/1/O.Gerasymova_PVStsSS_2011_FLMD_PI.pdf

Стаття надійшла до редакції 16.01.2015.

Вовк Н. П., Кришталь Т. М. Моральное самоусовершенствование личности специалиста службы гражданской обороны путем развития рефлексивных умений во время учения в высших учебных заведениях Государственной службы по чрезвычайным ситуациям Украины

В статье определена роль рефлексии в процессе морального самоусовершенствования личности специалиста гражданской защиты во время профессиональной подготовки в ВУЗ ГСЧС Украины; выделены особенности профессиональной рефлексии специалиста гражданской защиты; определены и аргументированы организационно-педагогические условия развития рефлексивных умений как фактора морального самоусовершенствования будущих специалистов гражданской защиты в учебно-воспитательном процессе в высшем учебном заведении Гражданской службы Украины по чрезвычайным ситуациям.

Ключевые слова: моральное самоусовершенствование, профессиональная культура, рефлексия, профессиональная рефлексия, рефлексивные умения, рефлексивная среда, саморазвитие.

Vovk N. P., Kryshstal T. M. Moral Self-Improvement of Civil Protection Service Specialist through Reflexive Skills Development during Training in Higher Educational Institutions by State Service of Emergency Situations of Ukraine

Organizational and pedagogical conditions for reflexive skills development in the future civil protection service specialists as a force of their moral self-improvement during their training in higher educational institutions (HEI) by State Service of Emergency Situations (SSES) are defined and rationalized in the article. The authors determined the role of reflection in the process of moral self-improvement of the personality of a civil protection service specialist during professional training in HEI by SSES of Ukraine.

On the basis of the analysis of the psychological and pedagogical studies as to the context of the essence of moral self-improvement of a personality, its components were determined: moral conviction, moral reflection, moral feelings, values, self-control, moral choice and moral act. In the process of the notion analysis of moral reflexive skills their action mechanism was revealed as well as causality of their educative aspect by the moral essence.

On the basis of the analysis of such notions as reflection, professional reflection and reflexive skills in psychological, pedagogical and philosophic

studies, taking into account training conditions in HEI by SSES of Ukraine and the demands to the personality of a future specialist having been raised, peculiarities of development of professional reflection in a future civil protection service specialist during training in HEI by SSES of Ukraine were singled out.

In the empirical part of the research the authors on the basis of a survey analysis found out peculiarities of cadets' stepping into process of self-cognition and their reflexive activity in training and education in HEI by SSES of Ukraine. The authors made a conclusion as to the lack of reflexive skills development in cadets as well as inconsistency and periodicity in their own implementation of self-cognition.

The results of the conducted empirical research reason the necessity of study and justification of effective conditions for the development of reflexive skills during professional training of future civil protection service specialists.

Based on the impressive significance of reflexive skills and knowledge of self-reflection in the development of a coherent, psychologically dependent, authentic personality of a SSES employee, the authors, in the process of determining and justifying effective conditions of reflexive skills development in the future civil protection service specialists, emphasized consistency, manageability and controllability of the process during professional training in HEI by SSES of Ukraine.

The following conditions of reflexive skills development in the future specialists are emphasized and justified in the article: development of motivational base of reflexive activity, in particular, through the motivation of a personality for the "research" of his/her "ego" as a subject of activity, on the basis of self-acceptance and self-assertion in different kinds of activities – communication, training, in professional activity, everyday life; development of the appropriate reflexive environment in HEI through the application of active forms and methods of study during class exercises, in particular, discussing of problematic issues as to turning in educational and service activity tasks, development of problem situations of the future professional activity and their solving, conductive target-oriented trainings in professional reflection development; conscious, active command, inner

acceptance of reflexive activity, that provides for the mutual exchange of reflexive experience between participants and trainers, common search for the efficient methods of cooperation. The authors mention that in the aim of realization of the given condition there must be used reflexive analysis methods during training and service.

Perspectives of further researches are connected with revealing the significance of moral self-perfection in the formation of moral culture in civil protection service specialists and determining the role of reflexive skills in this process; studying significance of moral culture in professional formation of the future specialists in HEI by SSES of Ukraine as well as research and justification possibilities of implementation of the offered organizational and pedagogical conditions for reflexive skills development in the future civil protection service specialists.

Keywords: *moral self-improvement, professional p culture, reflection, professional reflection, reflexive skills, reflective environmant, self-development.*